

UOT-811.521.1

Səhifə: 55-65

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.55>

Xədicə Heydərova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN HƏDİSLƏRİNDƏN İQTİBAS EDİLMİŞ TERMİN VƏ İFADƏLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, hürufi əqidəli şair İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş söz və ifadələr tədqiq olunur. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, bu terminlərin ilkin mənası və qrammatik vəzifələri şair tərəfindən dəyişdirilərək semantik yolla nominativləşdirilmişdir. Müqayisəli-diaxron metodla aparılan tədqiqat göstərilən terminoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinin orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatında Qazi Bürhanəddin (XIV əsr), Cahanşah Həqiqi (XV əsr), Dədə Ömər Rövşəni (XV əsr), İbrahim Xəlili (XV əsr), Şeyx İbrahim Bərdəi Gülşəni (XV əsr), Kişvəri (XV əsr), Şah İsmayıl Xətayi (XVI əsr), Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Məhəmməd Əmani (XVI-XVII əsrlər), Məsihi (XVII əsr), Molla Pənah Vaqif (XVIII əsr), Molla Vəli Vidadi (XVIII əsr), Seyid Əzim Şirvani (XIX əsr) kimi şairlərin şeirlərində, “Şeyz Səfi təzkirəsi” (XVI əsr), “Şühədanamə” (XVI əsr) tərcümə əsərlərində nominativləşmiş şəkildə işləndiyi müəyyənləşdirildi.

Məqalənin nəticə hissəsində Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş terminlərin leksik-qrammatik təsnifatı və statistik hesabı öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Məhəmməd peyğəmbər, hədis, terminləşmə, nominativləşmə, leksik qrammatik yaranma yolları.

Giriş: İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında işlənən ərəb mənşəli terminləri tədqiq edərkən belə məlum oldu ki, ayrı-ayrı leksik vahid və ya ərəb izafəti şəklində olan bir qrup söz və ifadələr Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmişdir. Bu sözlər ilkin qrammatik funksiyasının və semantik mahiyyətinin dəyişdirilməsi yolu ilə istifadə olunmuşdur. Orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatında həmin terminlərin işlənmə nümunələrinin izlənməsi onların terminləşdiyini göstərir. Beləliklə, hürufi şairimizin əsərlərində Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş aşağıdakı terminlər müşahidə olunur.

Termin və ifadələr: *Dəccal* (دجال) dini inanclara görə, Qiyamətə yaxın dövrdə Qiyamətin əlamətlərindən biri olaraq insanları aldatmaq, yolundan azdırmaq üçün ortaya çıxacağı xəbər verilən, çox pis, fəsadçı və yalançı bir şəxsdir. Yahudilər onu Armilus, xristianlar isə antixrist adlandırırlar. Rəvayətə görə, o, “özünü imam Mehdi (Ə.) kimi qələmə verəcək, insanların imanını pozmağa çalışacaq, ancaq imam Mehdi (Ə.) tərəfindən Şamda öldürüləcəkdir” [24, s. 363]. *Dəccal* sözü Qurani-kərimdə işlənmir. Amma Əbu Davudun rəvayətinə görə, Məhəmməd peyğəmbər onun təsvirini belə vermişdir: “*Dəccal geniş alınlı, tək qıyıq gözlü, qıvrım saçlı, qısaboylu, qıvrım saçlı olacaqdır*” [26]. Nəsimi yaradıcılığında bu termin həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Həqiqi mənada: “*Şol cahilü müşrik olan, ol kafirü əbtər olan Dəccala oldur xər olan, görməz ki, ol canan gəlir*” [12, II. s. 201]. Məcəzi olaraq yalançı, fırıldaqçı anlamında: “*Ölsün həsəddən müşrikin, lə'nət qamu dəccalına*” [12, II. s. 64]. *Dəccal* termini bir çox klassiklərin şeirlərində rast gəlinir. Şirazinin “Gülüstani-Raz” (XV əsr) tərcümə əsərində “*Zühurə gəlmədin dəccali-kafir Cahanda pişrövlər qıldı zahir*” [24, s. 329] beytində *dəccal* həqiqi mənada, Məhəmməd Füzulidə “*Mənə əzab verə vəsvəsəylə min dəccal*” [16, IV, s.212] misrasında məcazi mənada işləndiyini görürük.

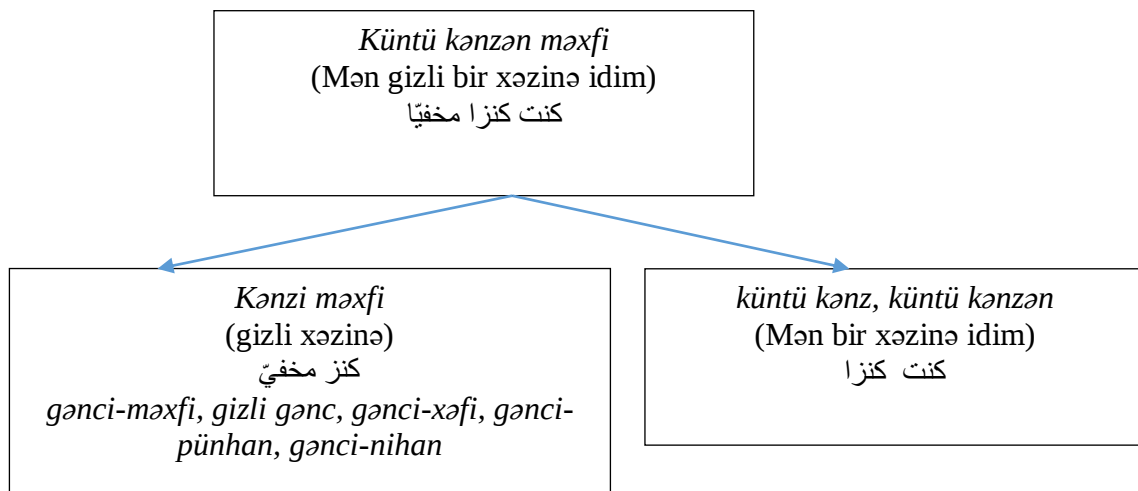
Kənzi məxfi və küntü kənz. *Küntə kənz əsrarı məxfi qalmasın* – bu, Məhəmməd peyğəmbərə aid hədisin Nəsimi tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə improvizə edilmiş tərcüməsidir:

“*Küntə kənz əsrarı məxfi qalmasın*”, – deyib fəqih¹,

Verdi uş adəm libasında sana can surətin” [12, II. s.174]

Hədisin əsli belədir: “*Mən gizli bir xəzinə idim. Ona görə də tanınmaq istədim və məxluqatı (varlıq aləmlərini və insanı) yaratdım ki, onun vasitəsilə mənə tanıyalar*” (كنت كنزا مخفياً، فأردت أن (أُعرف، فخلقت الخلق فيه عرفوني). Bu hədisdə subyekt olaraq çıxış edən Allahın özüdür, yəni Tanrının dilindən danışılır. Bu hədisə görə, aləmlərin, bütün məxluqatın yaradılmasında əsas məqsəd Allahın təcəlli etdiyi və məzhəri olan kamil- insandır. Hədisin səhih və ya qeyri səhih olması ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. “*Mütəsəvviflərə görə, həzrəti Məhəmmədə Allah tərəfindən vəhy edilmiş bir hədisdir. Fəqət bir çox islam alimləri belə hesab edir ki, bu hədis Peyğəmbərin vəfatından 100 il sonra padşahlara və sultanlara xoş gəlmək üçün uydurulmuş bir çox mövzu*”² hədislərdən biridir” [19, s. 2]

Hürufi ideologiyasının əsasını kamili-insan – Adəm təşkil etdiyinə görə, Nəsimi bu kontekstdə olan hədislərə çox müaricət edir. Şairin yaradıcılığında göstərilən hədisin tam impravizəli tərcüməsindən başqa, əvvəl hissəsinin iki şəkildə istifadə edildiyini görürük: *kənzi məxfi* (gizli xəzinə) və *küntü kənz, küntü kənzən*³ (كنت كنزا) (Mən bir xəzinə idim).

Şəkil 1. “Küntü kənzən məxfi” hədisinin Nəsimi yaradıcılığında iki şəkildə istifadə olunması.

1) **Küntü kənzən.** Əslində ərəb dilində bitmiş fikri ifadə edən və sadə cümlə olan “*küntü kənzən*” şairin dilində termin kimi çıxış edərək göstərilən hədisin adı qismində istifadə olunur və nə? sualına cavab verir. Məsələn, aşağıdakı beytin birinci misrasında deyilir: Allahın bir parçası olan ruh (cövhəri-Fərd) Adəmin bədənindədir (*kanındadır*). İkinci misrada: “*Küntü kənzən*” (hədisi) Adəm haqqındadır.

“*Cövhəri-Fərd Adəmin kanındadır,*

Küntü kənzən Adəmin şanındadır” [12, II. s.268]

Aşağıdakı beytdən də anlaşılır ki, Nəsimi *küntü kənz* deyərkən məhz Allahın təcəllisi olan Adəmə işarə edir. Birinci misrada: O “*küntü kənz*”i (yəni Adəmi) deyirsənsə, aləmdə parlaq günəş kimidir. İkinci misrada: o ruha parlaqlıq verən mənəm. Bil ki, mən onun bədəniyəm!

¹ Fəqih (ər. فقيه) – islam hüquqşünası, fıqh alimi. Dini, içtimai, mədəni, hüquqi və siyasi hökmləri şəriət qanunları ilə birlikdə bilən və bu sahədə söz sahibi olan kəs. Nəsimi burada *fəqih* deyərkən Allahı nəzərdə tutur.

² Mövzu (ər. موضوع) – Məhəmməd peyğəmbərə aid olmadığı halda onun adına yazılan (hədis).

³ Həmid Araslının transliterasiyasın *küntə kənz, küntə kənzən* yazılması doğru deyil, çünki ərəb dilində *kuntə* kişi cinsinin II şəxsinin təkində *sən idin, oldun* deməkdir. Amma hədisdə *kənə* (كان) feili I şəxsin təkində *kuntu* şəklində işlənir, mənası *mən idim, mən oldum* deməkdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kim, hədis Allahın dili ilə söylənir. Ərəb dilində olan əski əlifba yazılarında ərəb orfoqrafiyasına uyğun olaraq saitlər verilmədiyindən hədisə uyğun şəkildə *küntü* oxunmasının daha doğru hesab etdik. Bu səbəbdən bütün beytlərdə düzəliş etdik.

“Ol küntü kəzi derisən, aləmdə rövşən gün kimi,

Ol gövhərə rövşən mənəm, bil ki, mən onun kaniyam” [12, II. s.99]

Göründüyü kimi, bayaqkı mövzu yenə təkrarlanır. Fərq yalnız ondadır ki, Nəsimi Adəmin dilindən danışır:

“Camalın küntü kəzidir, əya can,

Mənim könlüm xarabın qıldı mə'mur” [12, II. s.196]

Bu beytdə isə Nəsimi Adəmin surətini *küntü kənz* adlandırır, yəni Allahın onu özünə bənzər yaratmasını, eynü surətdə olmasını göstərir. Belə yanaşma fəlsəfədə antropomorfizm adlanır. Bax: “Nəsimi yaradıcılığında antropomorfizmi əks etdirən leksik vahidlər” başlığı.

Nəsimi əsərlərində *sirri-“küntü kənzən”, “küntü kənz”in sirri, “küntü-kənz”in pərdəsi* (“küntü kənz”in sirri), *“küntü-kənz”in xanəsi, “küntü kənz”in cövhəri* sintaktik birləşmələrini, *“küntü-kənz”ü Allah* (Allahın “küntü kənz”i, yəni Adəm) izafətini yaradır:

“Dodağındır ki sirri-“küntü kənzən”” [12, II. s.38];

““Küntü-kənz”in pərdəsindən qafirüz-zənb oldu faş” [12, II. s. 195];

““Küntü-kənz”in xanəsi sənsən, həbib” [12, II. s. 264];

““Küntü kənz”in cövhəri adəmdədir” [12, II. s. 268];

“Necəsi tez cək bilürsən küntü-kənzü Allahı gör!” [12, II. s. 295]

Aşağıdakı beytdə Nəsimi bildirir ki, “kuntə kənz”in sirrini açan və bunu hər kəsə bəyan edən Fəzlullahdır:

“Gəldi Fəzlullah imami-qeybdən

“Küntü kənz”in sirrini qıldı əyan” [12, II. s. 295]

Orta əsr klassik ədəbiyyatında “küntü kənz”in bir termin olaraq istifadə olunması Cahanşah Həqiqi (XV əsr), Dədə Ömər Rövşəni (XV əsr), Gülşəni Bərdəi (XV əsr), Şah İsmayıl Xətəidə (XVI əsr) müşahidə olunur. Nəsiminin böyük təsiri hiss olunan bu şairlərin əsərlərində də “küntü kənz” termini Allahın Adəmi özünə bənzər yaratması və ona öz parçasından olan ruh verməsi ideyasını əks etdirir. Cahanşah Həqiqi *“küntü-kənz”in şərh, “küntü-kənz”in pərdəsi, əsrari-“küntü-kənz”, “küntü kənz”in nüktəyi-əsrari* kimi sintaktik birləşmələrdən istifadə etmişdir: *“Küntü-kənz”in şərhini ol can bilir kim ta əbəd* [5, s. 25]; *““Küntü-kənz”in pərdəsi rəf oldu Həqdən vəchinə”* [5, s. 34]; *“Əsrari-“küntü-kənz”i bəyan eylədi ləbin”* [5, s. 46]; *“Küntü kənzin nüktəyi-əsrarını sor abidə”* [5, s. 99]. Dədə Ömər Rövşəni: *“Adımı gərçi mənim bəndə qodi, “Kuntü kənzən” sirrini bəndə qodi”* [2, s. 333]. Gülşəni Bərdəidə *“küntü kənzə məzhər olan”, “küntü kənz”in gənci”, “küntü kənz”ün gövhəri* kimi sintaktik birləşmələr işlənir: *“Sən idün küntü kənzə məzhər olan”* [22, s. 58]; *“Küntü kənz”in gənci üçün qılmışam könlüm xərab”* [22, s. 244]; *“Ey cəmalun “küntü kənz”ün gövhəri-yek danəsi”* [22, s. 358]. Şirazinin “Gülşəni Raz” tərcüməsində: *“Oquğıl “küntü-kənzən” sözün andan Ki, sana rövşən ola sirri-pünhan”* [24, s. 178]. İbrahim [1.də (XV əsr): *“Küntü-kənzin sirrini zahid nə bilsin, ya fəqih, Sən ana sor kim, kəmal-mərifət babındadır”* [1, s. 37]. Şah İsmayıl Xətəidə (XVI əsr): *“Xandadır ol biməsalın ibtidasi, xandadır? Kim bilir ol küntü kənzin intəhası xandadır?”* [21, s. 95]; *““Küntü kənz”in ayəti vəsfində olmuşdur nüzul, Varlığına kün fəkan iqrar edən pərvərdigar”* [21, s. 211]

2) **Kəzi-məxfi** – gizli xəzinə deməkdir və hər iki tərəfi ərəb dilində olan iki komponentli sintaktik yolla yaranmış termindir. Nəsimi yaradıcılığında bu terminin insanda ruhun yerləşməsi, Allahın Adəmi öz surətində yaratması kimi antropomorfik konsepsiyanı əks etdirir. Aşağıdakı beytdə *xəfi* və *ixfa* terminləri işlənir ki, onlar təsəvvüfdə insan köksündə yerləşdiyi hesab edilən ruhani mərkəzlərə aiddir.

“Müsəmmadır xəfi, ey kəzi-məxfi

Şühudu kəzi-Həq ixfa degilmi?” [12, II. s. 37]

“Allahın dərğahından olan 5 lətifə (lətaifi-xəmsə)” yarımbaşlığında bu beytin açıqlaması verilmişdir. Aşağıdakı beytdə *kəzi məxfi*nin insan köksündəki yeri göstərilir:

“Kəzi-məxfidir sənin eşqin, yeri viran könül

Şol cəhətdəndir, şəha, gəncin yeri viran olur” [11, I. s.225]

Kəzi məxfi termini Gülşəni Bərdəi (XV əsr), Şirazinin “Gülşəni-Raz” tərcümə əsəri (XV əsr), Seyid Əzim Şirvani (XIX əsr) kimi klassiklərimizin əsərlərində müşahidə olunur. Gülşəni

Bərdəidə: “*Kənzi-məxfi sirrini faş edlən Elm idi kim, bilənə ondan nəim*” [22, s. 247]; Şirazin “*Gülşəni-Raz*” tərcümə əsərində: “*Adəm bizzat pak idivü safi, Zühurə gəldi andan kənzi-məxfi*” [24, s. 178]; Seyid Əzim Şirvanidə: “*Çünki Xəllaqi-cahan xilqəti-imkan elədi, Kənzi-məxfidə olan sirri nümayən elədi*” [20, II c., s. 14].

Nəsimi yaradıcılığında *kənzi məxfi* termininin *gənci-məxfi*, *gizli gənc*, *gənci-xəfi*, *gənci-pünhan*, *gənci-nihan* kimi sinonim tərcümələri işlənir. Bu terminlərin hər biri sintaktik yolla yaranmışdır. *Gənci-məxfi* birinci komponenti fars, ikincisi ərəb dilindədir: “*Gənci-məxfidir saçın çün, ey bəşər surətli Həq, Niçün eylərsən bu gizli gəncə məhrəm şənəyi?*” [12, II. s.56]. Bu beytin ikinci misrasında işlənən *gizli gənc* birinci komponenti türk, ikincisi fars mənşəli olan, morfoloji-sintaktik yolla yaranmış termdir. *Gənci-xəfi* birinci komponenti fars, ikincisi ərəb mənşəlidir: “*Surətin gənci-xəfidir, göstərsən güzgüdə*” [11, I. s.123]. *Gənci-pünhan* və *gənci-nihan* sintaktik terminlərinin ikisinin də tərəfləri fars dilindədir: “*Mən gənci-nihani küntə kənzəm*” [12, II. s.26]; “*Səndədir şol gənci-pünhan, gəzmə hər virənəyi*” [12, II. s.56].

Vəhdəhü laşərik (وحده لا شريك) – “O təkdir, şəriki yoxdur”. Məhəmməd peyğəmbərin hədisi-şərifindən iqtibas edilmişdir: (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ، وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ).

“*Nitqi-Allah mənəm ki, zatiləyəm*”

Vəhdəhü laşərik sifatiləyəm” [12, II. s. 119]

Bu beytdə ikinci misrada işlənən *vəhdəhü laşərik* ilkin predikativlik xüsusiyyətini itirərək Allahın əlaməti (tək olan, şəriki olmayan) anlamında istifadə olunur.

İnnəməl-ə’mal (إنما الأعمال) – “həqiqətən, əməllər” Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədisinin¹ bir hissəsidir. Bu hissə ayrıca bir məna ifadə etmir. Sadəcə olaraq Nəsimi onu nominativləşdirərək göstərilən hədisi xatırladan bir termin kimi istifadə edir.

“*Həqqə yəqin İxlas ilə çün niyyətül-mö’mİN gərək*”

Eşqə mühbə ol, ey könül, bax innəməl-ə’malına” [12, II. s. 64]

Bu hədisi Qazi Bühranəddində də görə bilirik: “*Bən diləyəm anı ki, səni diləyəm ancax Ana sevinürəm ki, əl-ə’malu binnəyyat*” [14, s. 260].

Həblülmətin (حبل المتين) – ərəb dilində möhkəm ip deməkdir. Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədisindən iqtibas edilmişdir: “O, Allahın möhkəm ipidir.” (وهو حبل الله المتين). Ərəb dilində frazeoloji ifadə olan “həblülmətin” (möhkəm ip) Əl-Əli İmran surəsi, ayə 103-dən iqtibas edilərək yaranmışdır. Bu ayədə *həblullah* “Allahın ipi” ifadəsi işlənir: “Hamınız Allahın ipindən möhkəm yapışın və parçalanmayın!” (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا). İslam təfsirlərində “həblülmətin” sözünün “Qurani-kərim” mənasını ifadə etdiyi göstərilir. Nəsiminin aşağıdakı beytlərində olduğu kimi “saç” sözü burada da möhkəm və davamlı hidayət yolu olan Quran mənasında işlənmişdir. Bax: “Nəsiminin yaradıcılığında “saç” və “zülf” təsəvvüf terminlərinin ifadə etdikləri mənaların obrazlı təqdimatı” paraqrafı.

“*Küllü-şey’ün halikün vəchindən ayrı şək degil,*”

Ey hidayət şəm’i üzün, vey saçın həblülmətin” [12, II. s. 68]

Həblülmətin, *həblül-mətin* (حبل المتين) ərəb dilində möhkəm ip deməkdir. Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədisindən iqtibas edilmişdir: “O, Allahın möhkəm ipidir.” (وهو حبل الله المتين). Ərəb dilində frazeoloji ifadə olan “həblülmətin” (möhkəm ip) Əli İmran surəsi, ayə 103-dən iqtibas edilərək yaranmışdır. Bu ayədə “Allahın ipi” ifadəsi işlənir: “Hamınız Allahın ipindən möhkəm yapışın və parçalanmayın!” (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا). İslam təfsirlərində “həblülmətin” sözünün “Qurani-kərim” mənasını ifadə etdiyi göstərilir.

Nəsimi *həblülmətin* termini ilə bağlı frazeoloji ifadə işlədir: *zülfündə bərdar olmaq* (eyləmək), yəni Allahın ipindən asılmaq, Qurandan yapışmaq.

“*Yəni zülfü rüxün əsrarını ta Həq mana kəşf edladi,*”

Üzündəyəm gənci-xəfi, zülfündə bərdar olmuşam” [12, II. s. 115]

Klassik ədəbiyyatımızda Cahanşah Həqiqi (XV əsr) “*Dami-bəlayi-eşqə giriftar edən mənə, Şol zülf imiş ki, tarəsi həblül-mətin imiş*” [5, s. 44] söyləyir. Burada Nəsimidə olduğu kimi *zülf* və *həblülmətin* yanaşır işlənir. *Həblülmətin* ilə *saç* təsəvvüf terminlərinin kontekstual əlaqəsi haqqında

¹ Məhəmməd peyğəmbərin (s) həmin hədisi belədir: “Həqiqətən, əməllər niyyətlərlədir” (إنما الأعمال بالنيات).

geniş tədqiqat “Nəsiminin yaradıcılığında “saç” və “zülf” təsəvvüf terminlərinin ifadə etdikləri mənaların obrazlı təqdimatı” məqaləmdə əks olunmuşdur¹. “Şühədanamə” əsərində: “*Tağrı-təalanın fəzlindən mədəd və yarılıq istə ki, hər kim tədbir ipi əldən qoydı, əgər həblül-mətinün kərəminə əl urmasa, ayağdan tez düşsə*” [25, s. 75]; Molla Pənah Vəqifdə: “*Həblül-mətin zülfün, Kəbə üzündür, Mehrabım, mənbərim qaşın, gözündür*” [26, s. 66]; Məhəmməd Füzuli isə idrakın inkişafının yüksəliş məqamının sığınacaq yerini, rəhmət feyzinin ümid ipini yalnız həblül-mətin (Quran) bilir: “*Ərseyi-idraki-fövzi-rif’ətin darül-əman, Rışteyi-ümmidi-feyzi-rəhmətin həblül-mətin*” [16, IV, s. 135].

Mö’minin mir’atı mö’mindir – “Möminin güzgüsü mömindir” Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin hədisinin (الْمُؤْمِنُ مِرْأَةُ الْمُؤْمِنِ) Nəsimi tərəfindən kalkasıdır.

“*Mö’minin mir’atı Mö’mindir*”, *dedi Xeyrülbaşər*” [11, I. s. 179]

“*Camalın mö’mini mö’minə mir’at,*

Ki, daim Mö’minin ol mənzəridir” [11, I. s. 254].

Hədisdəki “birinci mömin insani-kamildir, ikinci mömin isə Haqq-taaladır. İnsani-kamilin könlü Allahın aynasıdır. Ona bu qədər qiymət vermək Tanrının ucalığını və böyüklüyünü izhar etmək üçündür” [27, s. 211].

Nəsimi digər şeirlərində **mir’at** leksik vahidini işlətdikdə məhz bu hədisə və ordakı fikrə işarə olaraq Allaha assosiasiya yaradır:

“*Aləmül-qeyb xatirin misli*

Nəqşi-divar, surəti-mir’at” [12, II. s. 260].

Bu fikrin təsdiqini klassiklərin əsərlərində görmək mümkündür: Cahanşah Həqiqidə “*Mir’atı-laməkan ki, rüxün afitabidir*” [5, s. 38]; Gülşənində “*Ey camalım eşqə məzhər, surətin mir’atı-Zat*” [22, s. 47] və s.

Mö’minin qəlbi içində çünki beytullahdır – “Qəlb Rəbbin evidir” (القلب بيت الرب). Bu hədis bütün mənbələrdə Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərə aid edilir. Şair bu hədis üzərində improvizələrə yol verir:

“*Mö’minin qəlbi içində çünki beytullahdır,*

Nəçin izzət eyləməzsən, anda çün Allahdır” [12, II. s. 143].

Lövlakə lima xələqtül-əflak – Əgər sən olmasaydın, fələkləri yaratmazdım (لولاك ما خلقت الأفلاك). Məhəmməd peyğəmbərə aid edilən bu hədisin səhih və ya mevzu olması ilə bağlı mübahisələr mövcuddur. Rəvayətə görə, mələk Cəbrayıl Peyğəmbərimizin yanına gəlib Allah-təalanın dilindən deyib: “Ey Məhəmməd, sən olmasaydın, fələkləri yaratmazdım”. Nəsimi bu hədisi iki beytdə istifadə edir. Birində hədis bütöv şəkildə ərəb dilindədir:

“*Lövlakə lima xələqtül-əflak,*

Eşqinlə yaratdı kainatı” [12, II. s. 235].

Digəri isə ixtisar edilmiş halda, yalnız lövlak hissəsindən ibarətdir və qarşısına *ayət* sözü artırılmışdır. Əslində burada *ayət* termini “nun vəl-qələm”² aiddir. *Lövlak* sözü ayrıca olaraq “sən olmasaydın” deməkdir: “*Ayəti lövlak oxu, ey nüsxei-nun vəl-qələm*” [12, II. s. 165].

Müşahidələr göstərir ki, şair bir necə şeirində göstərilən hədislə *nun vəl-qələm* ayəsi arasında mənə əlaqəsi qurmağa çalışır:

“*Hədisi-eşqü məhəbbət vücud içində gəlir*

Ki, nunü vəl-qələmin sirrini əyan eylər” [12, II. s. 204].

“*Şə’ninə nun-vəl-qələm nazil olubdur qaşın,*

Kim ki, bu hərfi oxur bədrü hilalı bilür” [12, II. s. 138].

Səbəb də ondan ibarətdir ki, Qələm surəsi Quranın nazil edilən ilk surəsi olan Ələq surəsinin vəhyi davamıdır. Ələq surəsində qısa verilmiş fikirlər burada açıqlanmışdır. Qələm surəsi Peyğəmbərə müraciətən endirilmişdir. Burada deyilir ki, ona peyğəmbərlik verilmişdir, niyə məhz onun peyğəmbər seçilməsi, bundan sonra necə davranılmalıdır, inananlarla iananmayanların aqibəti

¹ Nəsiminin yaradıcılığında “saç” və “zülf” leksik vahidlərini ifadə etdiyi mənalarının obrazlı təqdimatı. Dilçilik araşdırmaları. Sentyabr-Dekabr/2019 № 2. səh. 25-29.

² Nun vəl-qələm – Qələm surəsinin 1-ci ayəsidir.

şərh edilir. Surədə "qələm"ə and verilərək Məhəmmədin dəli olmadığı, təmkin və səbr göstərməsi tövsiyə olunur.

Demək ki, *lövlak* hissəsi Nəsiminin dilində Məhəmməd peyğəmbərin əhəmiyyətini andıran bir termin kimi istifadə olunmuşdur.

Hübbülvətən حُبُّ الْوَطَنِ – “cənnətə məhəbbət”. Bu ifadə Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədisindən iqtibas edilmişdir: “Vətənə (cənnətə) məhəbbət imandan gəlir” (حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ). Nəsimi yaradıcılığında *hübbülvətən* sözünün terminləşdirildiyi müşahidə olunur:

“Nə yerdənsən, səni heç kimsə bilməz

Məgər cənnət tək *hübbülvətənsən?*” [11, I. s. 162].

Hübbülvətən termini bir çox klassiklərimizdən Gülşəni Bərdəidə: “*Eşidüb hübbi-vətən imandan olduğun derəm*” [22, s. 208] “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə: “*Hübbülvətənün mə'nası budur kim, kişi üns ilə müşahidə aləmindən həbs ilə zindan aləminə gəlübdir və imdi ol aləmi sevər. Bu sevmək imandandır*” [23, s. 782]; Məhəmməd Füzulidə: “*Hübbi-vətən eylədin fəramuş*” [16, II, s.20] və s. müşahidə olunur.

Əl-bərdü ədvvüv-din (البرد عدوّ الدين) – ərəb xalq məsəlidir: “Soyuq dinin düşmənidir”. Bu məsəl Məhəmməd peyğəmbərin və Ömər ibn əl-Xəttabın qışın soyuğu ilə bağlı hədislərindən nəticə olaraq sələfləri tərəfindən yaradılmışdır. Soyğun təsirindən orqanizmin tənbəlləşməsi, şəriətin tələblərinə lazımi şəkildə əməl edilə bilməməsi kimi səbəblər bu məsəlin yaranmasında rol oynamışdır. Həmin ifadəni Nəsimi məcazi anlamda işlədərək ayrılığa bənzədir.

“Əgərçi firqətin qışdır ki, *əl-bərdü ədvvüv-din,*

Həqə minnət ki, vəslindən gül açıldı, bahar oldu” [12, II. s. 36]

Fi-surəti-şabi qətət (في صورة شاب قطط) ərəb dilində “qıvrım saçlı gənc oğlan surətində” deməkdir.

“Gər Həqi görmək dilərsən biqələt

Üştə gör, *fi-surəti-şabi qətət.*

Həqdən oldu ümməti-Əhməd vəsət,

Vəchinin lövhündədir sivü dü xət” [12, II. s. 279]

Nəsimi demək istəyir ki, Allahı görmək istəyirsənsə, bil ki, O, gənc oğlan surətindədir! Allahın əmri ilə xalq Məhəmməd peyğəmbərin dəvətini qəbul edib iman gətirdi. “Vəchinin lövhündədir sivü dü xət”, yəni farsın 32 hərfi ilə yazılmış “Cavidannamə” insanın surətində əks olunmuşdur.

Göstərilən ifadə Məhəmməd peyğəmbərin qeyri-səhih hesab edilən iki versiyası mövcud olan hədisinə əsaslanır.

1. “*Rəbbimi yaşıl bağçada qıvrım saçlı, bığ yeri təzəcə tərləmiş bir gənc surətində gördüm*” [30] (رَأَيْتُ رَبِّي فِي صُورَةِ شَابٍ أَمْرَدٍ، لَهُ وَفْرَةٌ جَعْدٌ قَطَطٌ، فِي رَوْضَةٍ خَضِرَاءَ)

2. ““*Merac gecəsi Rəbbimi hələ saqqalı çıxmamış qıvrım saçlı bir gənc surətində gördüm*” (6, s. 45). (رَأَيْتُ رَبِّي لَيْلَةَ الْمِرَاجِ فِي صُورَةِ أَمْرَدٍ قَطَطٍ)

Nəsiminin digər şeirlərində göstərilən hədisdən iqtibas edilmiş aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: *şab* (gənc oğlan), *şabu əmrəd/şabü-əmrəd* (bığ yeri təzəcə tərləmiş, hələ saqqalı çıxmamış gənc oğlan), *şabi-qətət* (qıvrım saçlı oğlan).

Axtarışlarımıza rəğmən, klassiklərimizin heç birinin əsərlərində bu terminlər tapılmadı, nə də ki göstərilən hədisə bir işarə görülmədi.

Əkrəmüzzeýf (اكرام الضيف) – qonaqpərvərlik. Məhəmməd peyğəmbərin hədisindən iqtibas edilmişdir:

““*Əkrəmüzzeýf*” əmanət dedi Peyğəmbəri-Həqq,

İzzət etgil bu gün ol məntiqə iman dedilər” [12, s. 132].

İbrahim Quliyev “Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi” əsərində Nəsiminin bu beyti və Məhəmməd peyğəmbərin hədisi ilə bağlı yazır: “Beytin birinci misrasında “Əkrəmüzzeýf” sözü Peyğəmbərin لَا كَافِرَيْنِ لَوْ كَانَا وَالْوَالِدَيْنِ أَطْعَ وَ كَافِرًا كَانَ لَوْ وَ الْكَافَرِ أَكْرَمَ وَ الْكَافَرِ أَكْرَمَ عَلَيَّ يَا كَافِرًا كَانَ لَوْ وَ الْكَافَرِ أَكْرَمَ عَلَيَّ يَا كَافِرًا كَانَ لَوْ وَ الْكَافَرِ أَكْرَمَ عَلَيَّ يَا كَافِرًا كَانَ لَوْ – “Ey Əli, Qonşu kafir olsa belə, ona hörmət et! Qonaq kafir olsa belə, ona hörmət et! Valideyn kafir olsa belə, ona itaət et!» hədisindən iqtibas edilmişdir [10, s. 70]. Klassik ədəbiyyatımızın bir çox görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində *əkrəmüzzeýf* hissəciyi bəzən

göstərilən hədisin adı və bəzən də qonaqpərvərliyin rəmzi kimi istifadə olunur. Kişvəridə (XV əsr): “*Bir xani-vüsalıngə çağır nola mən, Yox sizdə məgər qaideyi-əkrəmüzzeýf*” [13, s.167]; Şah İsmayıl Xətəidə: “*Hədisi-Mustafadır “əkrəmüzzeýf”, Könül mülkində xoş mehman olubsan*” [21, s. 123]; Həqiridə (XVI əsr): “*Çün deyibdir “əkrəmüzzeýf”i Rəsul, Canı verdim sən tək mehmanıma*” [3, II. s. 337]; Məhəmməd Əmanidə (XVI əsr): “*“Əkrəmüzzeýfə” mucibi birlə Ne’məti xidmətin edər vafır*” [15, s. 164]; Ağa Məsih Şirvanidə (XVIII əsr): “*“Əkrəmüzzeýf” hədisini qılıb bəzisi yad, Dedilər: “Hər nə isə hörməti var mehmanın”*” [4. III. S. 244].

Behiştin əsvədül-eyni – cənnətin qara daşının gözü. Burada qara daş deyilərkən Kəbə daşı nəzərdə tutulur.

“Behiştin əsvədül-eyni ki, hurül-eyndürür adı

Yazılmış xəlqə bir ayət camalın dəftərindəndir” [11, I. s. 276]

“Behiştin əsvədül-eyni” ifadəsi Məhəmməd peyğəmbərin iki ayrı-ayrı hədislərində işlənir:

1) “*Əl-həcər-ül-əsvəd¹ cənnətdən enmişdir. (O əvvəl) süddən də ağ idi. Lakin Adəm övladının günahları onu qaraltdı* (نَزَلَ الْحَجَرُ الْأَسْوَدُ مِنَ الْجَنَّةِ، وَهُوَ أَشَدُّ بَيَاضًا مِنَ اللَّبَنِ، فَسَوَّدَتْهُ خَطَايَا بَنِي آدَمَ)” [29];

2) “*Allaha and olsun ki, Allah Qiyamət günü onu görən iki gözü və danışa biləcəyi bir dillə dirildəcək və onu haqq olaraq qəbul edənə şəhadət verəcəkdir* (والله ليبعثه الله يوم القيامة له عينان يبصر بهما (ولسان ينطق به يشهد على من استلمه بحق)” [28].

Göründüyü ki, Nəsimi məhz ikinci hədisə istinad etmişdir. Çünki bu hədisdən çıxış edən hürüfilər Kəbə daşının insan surətində olduğunu iddia etmişlər. “*Həcərül-əsvəd Adəmin üzü və üzündəki xətlərə işarədir. Bir hədisdə Həcərül-əsvəd üçün “Onun iki gözü vardır onunla görür və dili vardır onunla danışır» deyilmişdir. ...Kəbə Adəmin başı və üzü məqamıdır, dolayısı ilə Həcərül-əsvəd Adəmin üzündəki 7 ümmi-xəttin misalı olaraq qəbul edilir*” [8, s. 512]. Hürüfilər Kəbə və Adəm arasında assosiativ əlaqə görmüşlər: Allahın əmri ilə insanlar Kəbə istiqamətində səcdə qılır və bir zaman yenə Allahın əmri ilə mələklər Adəmə səcdə etmişlər.

Yuxarıda göstərilən beytdə *hurül-eyn* ifadəsi “huri gözlü cənnət qızı” deməkdir. Digər klassik əsərlərdə də müşahidə olunduğuna görə ona dini termin deyə bilərik. “Şühədanamə” əsərində: “*Əmma yaqin bilürəm ki, hər kim bu gün İmam Hüseyn üçün canını fəda edərsə, Qiyamət günü kəramət Bürəqinə minüb cənnətə girəcəkdir və uçuşda hurül-eyn ilə övqatını keçirəcəkdir*” [25, s. 452]. “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə “*Və şəkk dəgül kim, mö’minün təhniyyətinə və Firdövsə qədəm basduğuna firistələr başarət verməyə gəlirlər və eylə kim əhadisdə məsturdur kim, hurül-eyn cənnətin bacalarında oturub mö’minün ruhi gəldüyünə intizardadırlar*” [23, s. 737]

Əhsəni-surət – ən yaxşı, ən gözəl surət deməkdir və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində işlənmiş ifadədir: “*Rəbbim mənim yanıma ən gözəl şəkildə gəldi* (أتاني ربي في أحسن صورة)” [28].

“Əhsəni-surətdə, yarab, sən nə zibə çöhrəsən

Hurilər oldu qulun, xublar qamu fərraşınız” [11, I. s. 69]

Klassik ədəbiyyatımızda Cahanşah Həqiqidə (XV əsr): “*Əhsəni-hüsni-surətə səcdə gətir, ibadət et, Ta biləsən bu surətin hüsnü nədir, cəməli nə*” [5, s. 91]; Molla Vəli Vidadidə (XVIII əsr): “*Bu əhsəni-surətdə ki, insan ola fani*” [18, s. 72].

Hurü qüsür (قصور) izafətində hər iki tərəf ərəb mənşəlidir. Qüsür qəsr sözünün cəmidir. Bu izafət Hz. Peyğəmbərin (s) bir hədisində işlənmişdir. Burada deyilir ki, cənnətdə huri, qəslər, bal və süd yoxdur (أن الله جنّة ليس فيها حور ولا قصور ولا لبن ولا عسل). Hürüfilər həmin hədisdən çıxış edərək “*cənnətin Adəmin üzünə işarə olduğuna bir dəlil olaraq qəbul etmişlər*” [8, s. 558]. Nəsiminin aşağıdakı beytində biz hürüfilərin bu fikrinin təsdiqini görürük:

“Vüslətidir anın bu hurü qüsür,

Hüsnünün gülşənindədir cənnət” [12, II. s.243].

Nəsimi göstərilən hədisə cənnətə aid sadalanan 4 elementdən (huri, qəslər, bal və süd) yalnız ikisini – *huri* və *qüsür* iqtibas etmişdir. Eyni şəkildə iqtibas Kişvəridə: “*Gər bağı-behişt içrə ola hurü qüsurun*” [13, s. 108]; Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində: “*mütəhhərati-Əhli-Beytə hüccətitəmliki-hur və qüsuri-cənnət ən’am olunub*” [16, VI. s. 336]; Məhəmməd

¹ Əl-həcər-ül-əsvəd – qara daş, Kəbə daşı.

Əmanidə: “*Neylərəm hurü qüsuri, Sənsən, canımın cananı*” [15, s. 207] müşahidə olunur. Qazi Bürhanəddin göstərilən hədisi öz şeirində vəsf edir və bu zaman yenə də yalnız *huri* və *qusur* leksik vahidlərinin adını çəkir: “*Cənnət nə gərək, hurü qüsurun nədəruz biz, Anda bizə bir sidq ilə Rizvan ələ girsə*” [14, s. 413]. Əfsəhəddin Hidayət isə Nəsimi kimi insan surəti ilə müqayisə aparır: “Ögməyiñiz hurü qüsuri dili-divanəyə kim. Anja bu vəchi-hüsn xamudan əhsən görünür [7, s. 310].

Nəfsini bilən haqqı bildi. Nəsimi yaradıcılığında “Nəfsini bilən Rəbbini bildi” (من عرف نفسه فقد عرف ربه) hədisindən iqtibasların müxtəlif versiyaları mövcuddur. Bu deyimin kimə məxsus olması ilə bağlı mübahisə və təzadlı fikirlər mövcuddur. Bəziləri onu Məhəmməd peyğəmbərə aid etsə də, səhih qüdsi hədislər sırasında rast gəlinmir. Bəziləri bu frazanı Həzrət Əliyə, bəziləri də Məhəmməd peyğəmbərin səhabəsi həzrət Ənəsə aid edir. Apardığımız tədqiqat bizi yunan mənbələrinə gətirib çıxardı. “Özünü tanı” (Γνωθι σεαυτόν) frazası Delfidə antik dövrlərə aid Apollon məbədinin qapıları üzərində həkk olunmuşdur. Sonradan Sokrat onu fəlsəfəyə daxil etmiş və məşhurlaşdırmışdır. O, hikmətin insanın öz məhdudiyyətlərini dərk etməsi ilə başladığını deyirdi: “Mən bilirəm ki, heç nə bilmirəm”. Platon isə özünü tanımağı əbədi həqiqətlərin idrakı ilə əlaqələndirirdi: insanın ruhu ali dünyanın bilgisini daşıyır və yalnız zehni illüziyalarından təmizləndikdə bu həqiqətləri dərk edə bilər. Plotin (neoplatonizmin banisi) isə deyirdi ki, “Özünü tanıyan insan Vahidə (Tanrıya) doğru yüksəlir, çünki ruh Tanrının bir hissəsidir”.

VIII-X əsrlərdə müsəlman filosoflar yunan fəlsəfəsini öyrənməyə və tərcümə etməyə başladılar. Bu ideyanı inkişaf etdirən əsas filosoflar – neoplatonizmi islam düşüncəsinə uyğunlaşdıran ilk müsəlman filosofu Əl-Kindi, ruhun bilik vasitəsilə Tanrıya yüksəlməsi ideyasını irəli sürən Əl-Fərabî, insan aqlının ilahi biliklə əlaqəsini izah edən nəzəriyyə müəllifi İbn Sina yunanların “özünü tanıma” ideyasını fitrət (insanın yaradılışdan gələn saf təbiəti) konsepsiyası ilə əlaqələndirdilər və ruhun saflaşması ilə insanın Allaha yaxınlaşa biləcəyini vurğuladılar.

Sufilər bu konsepsiyayı daha dərinlən inkişaf etdirdilər. Filosoflar ağı vurğulayırdısa da, sufilər daha çox qəlb, ruh və mənəvi təmizlənməni ön plana çəkirdilər. Cüneyd Bağdadi – özünü tanımağın fənaya (eqonun yox olması) aparan yol olduğunu deyirdi. Bəyazid Bistami – “Mən Haqqam” (Ənəl-Haqq) deməklə insanın öz varlığını tam dərk etdikdə Allahdan ayrı olmadığını bildirirdi. İbn Ərəbi vəhdəti-vücut (varlığın birliyi) konsepsiyasını inkişaf etdirərək deyirdi ki, insan ruhunu tanıyaraq əslində Allahın əksini görür. O, göstərilən hədis haqqında “Ər-risalət-ül-vücutiyyə fi mə’na ravlihi “mən ərəfə nəfsəh fəqad ərəfə rabbəh”” adlı kitab yazmışdır. İbn Ərəbi burada hədisi Məhəmməd peyğəmbərə aid edir. Bax: [9, s. 35]

Əsərlərindən dərin savad sahibi olduğu bilinən vəhdəti-vücut konsepsiyasının qızğın tərəfdarı İmadəddin Nəsimi çox güman ki, göstərilən əsərin mütaliəçisi olmuşdur. Bu səbəbdən Nəsimi göstərilən kəlamı İbn Ərəbi kimi Peyğəmbərə aid etmiş olmalıdır. Onun şeirlərində göstərilən kəlamın (artıq biz bunun hədis olmadığını bilirik) müxtəlif variantlarda işlənmə şəkilləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Onları bir-bir təqdim etməyə çalışacağıq. Şair bəzən bu frazanı olduğu kimi verməyə çalışır: *Nəfsini bilən bil ki, Həqi bildi həqiqət*” [11, I. s. 219]; “*Nəfsini hər kimsə kim, bildivü Həqqi tanıdı*” [11, I. s. 133]; “*Nəfsini biləndir ki, yəqin Rəbbini bildi*” [11, I. s. 219]. Aşağıdakı beytlərdə isə tam tərcümənin şairanə improvizələri ilə qarşılaşırıq:

“Mən ərəfna tanıyan nəfsini ol kimsənədir,

Gər tanımuşsan nəfsini, gerçək bilirsən Həqqini” [11, I. s. 314]

“Aşiqin əsrarını, Həqqi bilən arif bilir

Aşına halın nə bilsin nəfsini bilməz qərrib” [11, I. s. 26]

“Nəfsini bunda bilməyən Allah nurun görmədi” [11, I. s. 63]

“Nəfsini əvvəl tanı kim, Həqqi derisən tanıyam” [11, I. s. 99]

“Gər nəfsini bildin, Həqi bişübhə tanırsan” [11, I. s. 100]

“Əvvəl bu nəfsini bil, ardınca Rəbbini bil” [11, I. s. 124]

“Nəfsinlə yar ol, yarı bil, yad olma Həqdən, arif ol

Şol müddəi kim, həqqilə yar olmadı, ağyar imiş.” [11, I. s. 314]

Bütün bunlardan başqa, göstərilən kəlamın şair tərəfindən ixtisar edilərək termin şəklinə salındığı müşahidə olunur:

Mən ərəfna – kim ki “biz bildik” (deyir). Bu ifadə Nəsimi tərəfindən ərəb dilində improvizədir, yəni göstərilən kəlamın orijinalı bu şəkildə deyil. Şair aşağıdakı misrada onu “*mən-ərəfna hökmü*” şəklində işlətməklə terminə çevirmiş olur: “*Mən-ərəfna hökmilə öz nəfsini gər bilməsən*” [11, I. s. 174].

Mən ərəfə – kim ki tanıdı. Şair tərəfindən ixtisar edilərək *mən ərəf* şəklinə salınır və yenə “*mən-ərəf sirri*” Azərbaycan türkcəsinin 2-ci növ təyini söz birləşməsində termin şəklində istifadə edilir:

“*Həqqə ulaş, arif ol, arif,*

Mən-ərəf sirrini bilən bu kamal” [11, I. s. 241]

“Mən ərəfə” kəlamının terminə çevrilməsini klassik əsərlərdə də görə bilirik. Məhəmməd Füzulidə: “*Sənin zatının sirrini tanımağa necə nail ola bilər O adam ki, “mən ərəfə” məzmunundan xəbəri olmaya?* [16. V. S. 174]; Məsihinin “*Vərqa və Gülşə*” əsərində: “*Ya öz-özünün ala bəyami, Sadiq ola “mən ərəf” kəlamı*” [17, s. 28].

Nəticə: Nəsimi yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş aşağıdakı ərəb mənşəli söz və ifadələr terminləşdirilərək istifadə olunmuşdur: *dəccal*, *kənzi məxfi* və *küntü kənz*, *mir’at*, *vəhdəhü laşərik*, *innəməl-ə’mal*, *həblülmətin*, *hurül-eyn*, *lövlak*, *hübbülvətən*, *şab*, *şabu-əmrəd*, *şabi-qətət*, *əkrəmüzzeyf*, *behiştin əsvədül-eyni*, *əhsəni-surət*, *mən ərəf*, *mən ərəfə*, *mən ərəfna*. Bu terminlərin ilkin mənası və qrammatik vəzifələri şair tərəfindən dəyişdirilərək semantik yolla nominativləşdirilmişdir. Ümumilikdə Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş və terminləşdirilmiş 18 terminoloji vahid müəyyənləşdirilmişdir. Bunlardan 3-ü leksik, 4-ü leksik-sintaktik, 11-i sintaktik üsulla yaranmışdır. Bax **Cədvəl 1**.

	Leksik üsulla yaranan terminlər	Leksik-sintaktik üsulla yaranan terminlər	Sintaktik üsulla yaranan terminlər
1	<i>dəccal</i>	<i>həblülmətin</i>	<i>kənzi məxfi</i>
2	<i>mir’at</i>	<i>hurül-eyn</i>	<i>küntü kənz</i>
3	<i>şab</i>	<i>hübbülvətən</i>	<i>vəhdəhü laşərik</i>
4		<i>əkrəmüzzeyf</i>	<i>innəməl-ə’mal</i>
5			<i>Lövlak</i>
6			<i>şabu-əmrəd</i>
7			<i>şabi-qətət</i>
8			<i>behiştin əsvədül-eyni</i>
9			<i>əhsəni-surət</i>
10			<i>mən ərəf</i>
11			<i>mən ərəfna</i>

Cədvəl 1. Nəsiminin dilində Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş terminlərin leksik-qrammatik təsnifatı.

Tədqiqatda göstərilən terminoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinin orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatında Qazi Bühranəddin (XIV əsr), Cahanşah Həqiqi (XV əsr), Dədə Ömər Rövşəni (XV əsr), İbrahim Xəlili (XV əsr), Şeyx İbrahim Bərdəi Gülşəni (XV əsr), Kişvəri (XV əsr), Şah İsmayıl Xətayi (XVI əsr), Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Məhəmməd Əmani (XVI-XVII əsrlər), Məsihi (XVII əsr), Molla Pənah Vaqif (XVIII əsr), Molla Vəli Vidadi (XVIII əsr), Seyid Əzim Şirvani (XIX əsr) kimi şairlərin şeirlərində, “Şeyz Səfi təzkirəsi” (XVI əsr), “Şühədanamə” (XVI əsr) tərcümə əsərlərində nominativləşmiş şəkildə işləndiyi müşahidə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azadə Musabəyli. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnaməsi” Bakı, Nurlan, 2010.
2. Azadə Mustayeva. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar. (2 cildə). I cild. (elmi-tənqidi mətn). Bakı, Nurlan 2003. 477 səh.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 səh.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 456 səh.
5. Cahanşah Həqiqi. Şeirlər, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 152 səh.
6. Esterabadi Fazlullah. Cavidan-Name. Dürr-İ Yetim İsimli Tercümesi. Hazırlayan: Fatih Usluer. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
7. Əfsəhəddin Hidayət. XV əsr. Aidə Paşalı. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn). Bakı: “Nurlan”, 2011, 448 s.
8. Fatih Usluer. Hurufilik. ilk Elden Kaynaklarla Doğuşundan itibaren. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009, 623 say.
9. İbn Arabi. Nefsini bilen Rabbini Bilir. Tercüme ve Şerh: Es’ad Erbili. İstanbul: Yıkılmazlar Basım Yay., 2023. 141 say.
10. İbrahim Quliyev. İmadəddin Nəsiminin istinad etdiyi bəzi hədislər, onların mənbələri və hədisşünaslıq cəhətdən tədqiq-təhlili // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “İmadəddin Nəsimi: sələflər və xələflər – orta əsrlər əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda XVII ənənəvi Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 24 iyun 2019-cu il, 184 s., səh. 42-51.
11. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
12. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004.
13. Kişvəri. Əsərləri. Tərtib edən, şərh və lüğətin müəllifi: Cahangir Qəhrəmanov Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 176 səh.
14. Qazi Bührəhəddin. Divan. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 728 səh.
15. Məhəmməd Əmani. XVI-XVII əsr. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 224 səh.
16. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
17. Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh.
18. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 128 səh. XVIII əsr.
19. Osama Abdelwahed. Tasavvüftə Küntü Kenzen Kavramının Üzerinde Bir İnceleme. Ödev Sunumu. Bahar Dönemi. İstanbul, Nisan 2020.
20. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, 384 səh.
21. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
22. Şeyx İbrahim Bərdəi Gülşəni. Divan. Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 416 səh.
23. Şeyx Səfi təzkiyəsi («Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi). Tərtib edən: Möhsün Nağısoylu. Bakı: Nurlan, 2006, 932 s. <https://bit.ly/45azycG>
24. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi. Filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası: Möhsün Nağısoylu. Bakı: «Elm və təhsil», 2011. – 380 səh.
25. Şühədanamə. Tərtib edən: Möhsün Nağısoylu. XVI əsr. Bakı: "Elm", 2019, 681+334 səh.
26. Vaqif, Molla Pənəh. Əsərləri. XVIII əsr. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.
27. Yılmaz, Davud. Gönül sohbətləri. İzmir: Atlas Matbaacılık Bornova, 2007. 243 səh.
28. islamqa.info/ar/answers/8806/فتنة-المسيح-الدجال; 3763 رواه أبو داود برقم
29. <https://dorar.net/hadith/sharh/113779>
30. <http://iswy.co/e11qpn>

Хадиджа Гейдарова

***Термины и выражения, цитируемые из хадисов Пророка Мухаммеда
в творчестве Насими
Резюме***

В статье рассматриваются слова и выражения, цитируемые из хадисов Пророка Мухаммеда в творчестве видного представителя азербайджанской суфийской литературы, поэта веры хуруф Имадеддина Насими. В результате исследования было выявлено, что первоначальное значение и грамматические функции данных терминов были изменены поэтом и сделаны семантическим путём номинативными. Исследование, проведенное с использованием сравнительно-диахронического метода, определило, что подавляющее большинство указанных терминологических единиц употреблялось в средневековой суфийской литературе в номинативной форме в стихотворениях таких поэтов, как Кады Бурханеддин (XIV в.), Джаханшах Хакики (XV в.), Дада Омар Ровшани (XV в.), Ибрагим Халили (XV в.), Шейх Ибрагим Бардаи Гульшани (XV в.), Кишвари (XV в.), Шах Исмаил Хатаи (XVI в.), Мухаммад Физули (XVI в.), Мухаммад Аmani (XVI-XVII вв.), Масихи (XVII в.), Молла Панах Вагиф (XVIII в.), Молла Вели Видади (XVIII в.), Сейид Азим Ширвани (XIX в.), а также в переводных произведениях «Шейз Сафи Тазкираси» (XVI в.), «Шухаданамэ» (16 век).

В заключительном разделе статьи отражена лексико-грамматическая классификация и статистический подсчет терминов, приведенных в хадисах Пророка Мухаммеда.

Ключевые слова: Пророк Мухаммад, хадис, терминологическое образование, номинативное образование, лексико-грамматическое образование.

Khadija Heydarova

***Terms and expressions quoted from the hadiths of the Prophet Muhammad in the works
of Nasimi
Summary***

The article examines the words and expressions quoted from the hadiths of the Prophet Muhammad in the works of a prominent representative of Azerbaijani Sufi literature, the poet of the Huruf faith Imadeddin Nasimi. As a result of the study, it was revealed that the original meaning and grammatical functions of these terms were changed by the poet and made semantically nominative. The study, conducted using the comparative-diachronic method, determined that the overwhelming majority of these terminological units were used in medieval Sufi literature in nominative form in the poems of such poets as Kadi Burhaneddin (14th century), Jahanshah Haqiqi (15th century), Dada Omar Rovshani (15th century), Ibrahim Khalili (15th century), Sheikh Ibrahim Bardai Gulshani (15th century), Kishvari (15th century), Shah Ismail Khatai (16th century), Muhammad Fizuli (16th century), Muhammad Amani (16th-17th centuries), Masihi (17th century), Molla Panah Vagif (18th century), Molla Veli Vidadi (18th century), Seyid Azim Shirvani (19th century), as well as in the translated works of "Sheyz Safi Tazkirasi" (16th century), "Shuhadaname" (16th century).

The final section of the article reflects the lexical and grammatical classification and statistical calculation of the terms given in the hadiths of the Prophet Muhammad.

Key words: Prophet Muhammad, hadith, terminological formation, nominative formation, lexical and grammatical formation.

Çapa tövsiyə edən: *AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *professor Sevil Mehdiyeva
dosent Aynur Paşayeva*